

دکتر مصیب عباسی

استادیار تاریخ

دانشگاه آزاد اسلامی گرمسار

Mabbasi@iaiu.-garmsar.ac.ir

مقدمه‌ای بر فعالیت‌های اقتصادی مسلمین در مصر در قرن ۴ و ۵ قمری

چکیده:

مصر به عنوان سرزمینی که از تمدن کهن برخوردار است از دیرباز مورد توجه و تهاجم قدرت‌های جهانگیر قرار داشت. موقعیت اقتصادی و تجاری مصر زمینه توجه و رویکرد قدرت‌ها به این سرزمین را به وجود آورد. حکومت‌های باستانی ایرانی - یونانی - رومی و نیز دولت‌های اسلامی به این سرزمین چشم دوخته و فتح آن را شاه کلید فتح آفریقا و ورود به اروپا تلقی می‌نمودند. حاصلخیزی اراضی این سرزمین - وجود رودخانه نیل و بنداری چون اسکندریه شرایط رشد و توسعه اقتصادی را بوجود آورد و جایگاه مصر را در اقتصاد مدیترانه ممتاز ساخت.

با ورود مسلمین به این سرزمین و استقرار حکومت‌های اسلامی در آن بستر فعالیت‌های اقتصادی - تجاری و حتی فرهنگی برای مسلمین مهیا گشت در این مقاله وضعیت اقتصادی مصر و جایگاه آن در اقتصاد مدیترانه مورد بررسی قرار گرفته و معرفی دورنمایی از فعالیت‌های اقتصادی مسلمین در این سرزمین در قرون ۴ و ۵ قمری از جمله اهداف دیگر این مقاله است.

کلید واژه:

مصر، موقعیت اقتصادی، مدیترانه، فعالیت اقتصادی مسلمین.

مقدمه

فتح سرزمین‌های ایران و ممالک تحت قلمرو روم توسط مسلمین و استقرار حکومت اسلامی در سرزمین‌های مفتوحه فرصت‌های اقتصادی سودآوری را برای مسلمانان بوجود آورد. مسلمانان با اقامت در اراضی مفتوحه در تعامل با مردم آن دیار با نحوه کسب و کار - نظام کشت و زرع و روند زراعت و مزرعه و باغ‌داری آشنا شدند و به تعبیر دیگر علم این حرفه را به دست آوردند و در قرون ۴ و ۵ قمری در زمره کشاورزان - صنعت‌گران و تجار ماهر و توانمند درآمدند. آمد و رفت تجار مسلمان از اندلس در غرب مدیترانه تا جده در عربستان و سیراف در ایران و همین‌طور تا سرزمین‌های هند نشانگر گستره فعالیت تجاری مسلمانان در محدود زمانی قرون مذکور است. مصر در دوره فعالیت‌های اقتصادی مسلمین به علت قابلیت‌های محیطی و شرایط مساعد جوی و فراوانی آب نقش بسیار مؤثری در گسترش فعالیت‌های زراعی - صنعتی و تجاری مسلمین در حوضه دریای مدیترانه داشته است. رونق اقتصادی مصر در حوضه مدیترانه با جدیت و همت دولت‌های اسلامی در توسعه کشاورزی و صنعت و تجارت نیز مرتبط بوده است. تنش‌های محیطی در عربستان و آفریقا زمینه عدم رونق کشاورزی را بوجود آورد و بسیاری از محصولات زراعی و غذایی مورد نیاز اعراب و مردم آفریقا از مصر تأمین می‌گردید. ازدیاد بازار و آبادی شهرها و وجود پایگاه‌های تجاری و کارگاه‌های صنعتی، خصوصاً صنعت نساجی مصر را در اقتصاد مدیترانه ممتاز ساخت و استقرار دولت فاطمی در این سرزمین به مدت قریب به دو قرن زمینه رشد را افزون نمود. شناخت و تبیین مزیت‌های اقتصادی مصر در اقتصاد مدیترانه خصوصاً بررسی این مزیت‌ها در عصر حاکمیت مسلمین در مصر مهمترین هدف این مقاله است. محقق با دسترسی به منابع اصلی و تحقیقاتی درباره موضوع مذکور توانست علی‌رغم دشواری در یافتن اطلاعات مورد نیاز خصوصاً اطلاعات اقتصادی در حد بضاعت خویش به تحلیل موضوع بپردازد. در این مقاله ضمن توجه به جایگاه اقتصادی مصر در اقتصاد مدیترانه به کارکرد مسلمین در زمینه زراعت، صنعت و تجارت نیز اشاره شده و تأکید دارد که بین موقعیت ممتاز اقتصادی مصر

در مدیترانه با فعالیت‌های گسترده و رونق بخش مسلمین رابطه معنادار و منطقی برقرار است. جداول محصولات زراعی - صنعتی و میزان صادرات و واردات نشانگر این فعالیت و موقعیت است. البته هر تحقیق و مقاله با محدودیت‌هایی مواجه است که نگارنده این مقاله نیز از این قاعده مستثنی نبوده و با کاستی‌ها و محدودیت‌ها در دسترسی به منابع بیشتر مواجه بوده که نقد و راهنمایی خوانندگان می‌تواند راه‌گشای تحقیقات محقق باشد.

موقعیت اقتصادی مصر

وضعیت جغرافیایی مصر، وجود رودخانه بزرگ نیل، بنادر و سواحل جنوبی و جنوب شرقی مدیترانه، حاصلخیزی خاک و تنوع آب و هوایی و فراوانی آب، شرایط اقتصادی و بازار کسب و کار زیادی را بوجود آورد.

در این شرایط، فعالیت‌های اقتصادی مسلمین در محورهای کشاورزی، صنعتی و بازرگانی وسیعاً در قلمرو مصر گسترش یافت. تمرکز قدرت و نحوه اداره ایالت مصر تاثیری بسزا در رونق فعالیت‌های اقتصادی مسلمین داشت.

دولت‌هایی که در مصر با برنامه منظم اقتصادی با هدف افزایش درآمد و تأمین معیشت مردم در سایه وجود امنیت و عدالت اداره مصر را در اختیار داشتند در گسترش فعالیت‌ها و ازدیاد فرصت‌های کاری برای مردم و افزایش درآمد و عواید متمر ثمر بودند. چنین به نظر می‌رسد که دولت فاطمی همانند دولت طولونی در انتظام امور اقتصادی و ساماندهی امور مالی و تمشیت امور مردم طی دوره حاکمیت ۲۰۰ ساله خود توفیقاتی داشته است.

مطالعه صورت گرفته در منابع متقدم نشان می‌دهد که رشد و رونق فعالیت‌های اقتصادی مصر در قرون چهارم و پنجم هجری رابطه منطقی و مستقیم با اقتدار و مدیریت جدی حکمرانان وقت داشته است. سیمای اقتصادی مصر در قرون یاد شده غالباً با رشد درآمد، گسترش تجارت، رونق بازار کسب و کار، آمد و رفت تجار، تردد صدها کشتی و

هزاران شتر با مال‌التجاره از غرب و شرق، خرید و فروش محصولات کشاورزی و صنعتی در بازارهای شهرهای مصری، مواجهه بوده است.

تولید انواع محصولات کشاورزی، وجود انواع محصولات در بازار و مغازه‌ها، آمار بسیار زیاد دکان‌ها، رواج صنایع دستی دلیل روشن در گسترده‌گی فعالیت‌های اقتصادی مصر است. قدر مسلم مصر در اقتصاد مدیترانه در ابعاد کشاورزی و صنعتی و بازرگانی از ارکان تعیین کننده است.

نقش مسلمین در توسعه فعالیت‌های کشاورزی

شکوفایی اقتصاد مدیترانه را باید در شکوفایی و توسعه اقتصادی مصر جستجو نمود. استقرار دولت‌های اسلامی در سرزمین مصر، نقش بسزایی در پیشرفت اقتصادی و تولید فرصت‌های درآمدزایی برای مردم و دولت‌ها داشته است. در بین دولت‌های حاکم بر این سرزمین، دولت فاطمی بیشترین سهم و نقش را در گسترش و پیشرفت رونق اقتصادی مصر داشت. سیاست‌های اقتصادی فاطمیان بدون توجه به نقش طبقات اجتماعی در جامعه و شناخت کامل از وضعیت کاری مردم ممکن و عملی نبود. شرط توفیق در اجرای سیاست‌ها برقراری رابطه منطقی با گروه‌ها و اصناف و تأمین امنیت برای فعالیت‌های صنوف بوده است. دولت فاطمی با توجه به این اصل توانست در رشد و شکوفایی اقتصاد مصر تأثیر مثبت داشته باشد.

مقریزی جامعه مصر را به هفت طبقه به شرح زیر تقسیم نموده است.^۱

- ۱- اهل الدوله: دولتیان.
- ۲- اهل الیسار من التجار، و اولی النعمه من ذوی الرفاهیه: بازرگانان متمول و متمکن.
- ۳- الباعه و هم متوسط الحال من التجار: فروشندگان یا بازرگانان میان حال.
- ۴- اهل الفلح و هم الزراعات و الحرث، سکان القری و الریف: کشاورزان ساکن روستا.
- ۵- الفقراء و هم رجل الفقها و طلاب العلم: فقیران که طالبان علم و فقیهان بودند.
- ۶- ارباب الصنایع و اصحاب المهن: صنعتکاران و صاحبان حرف.

۷- ذوالحاجه و المکنه: مستمندان و مسکینان.

در این تقسیم‌بندی گروه‌های فعال در عرصه اقتصادی (فلاحت، صنعت و تجارت) به خوبی نام برده شده است. اقتصاد مصر بر این سه پایه استوار بود و دولت فاطمی تمام سعی و تلاش خود را در جهت رونق ارکان یاد شده به کار گرفت. همان طوری که بیان گردید رودخانه نیل و حاصل‌خیزی خاک باعث شد که کشاورزی محور فعالیت‌های اقتصادی مردم و دولت قرار گیرد و به تعبیر یکی از محققان «عصب اقتصاد مصر در این دوره، کشاورزی بوده است»^۲

جدول زیر دامنه فعالیت‌ها را در عرصه کشاورزی نشان می‌دهد.

محل تولید	نوع محصول کشاورزی و دامی	منبع
فرما	ماهی، نخلستان، حبوبات، خلبان (نوعی دانه شبیه غلات) روغن فجل و زنبق، فراوانی خرما و رطب، تجار در شبانه روز از فسطاط و شام از طریق فرما در حال آمد و رفت می باشند.	احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول، ص ۲۷۸ - ۲۷۷ و ۲۹۰ خطط مقریزی، ص ۱۴۴
بلیس	آرد، کعک (نان کاک) گندم	" " " " ص ۲۷۸
عباسیه	حبوبات، ماهی، خرما	" " " " ص ۲۷۹
دمیره	خریزه نیکوه (خوشمزه)	" " " " ص ۲۸۰
عین شمس	کشتزار زیاد	" " " " ص ۲۸۱
طوبه	نخلستان	" " " " ص ۲۸۸
بوصیر قریدس	کتان خوب	" " " " ص ۲۹۰
اسکندریه	میوه بسیار - انگور خوب - زیتون - خرنوب - بادام - کشتزارهای دیمی - الورد (گل سرخ محمدی) که وصف این گل در آثار نبوی و اشعار ادبی و اشارات صوفی زیاد آمده است به رنگ های سفید، زرد، سیاه هم دارد و در نواحی اسندریه گل زرد آن بسیار می روید و تعداد گلبرگ های آن به هزار ورق می رسد.	سفرنامه ناصر خسرو ص ۷۰ احسن التقاسیم مقدسی - بخش اول - ص ۲۹۰ - ۲۷۸ - ۲۷۷ حسن المحاضره فی اخبار مصر و قاهره، ج ۲، ص ۲۱۳
فسطاط	غلات - کتان زیاد - روغن فجل - نیشکر - خرما - موز - سبزی - شیرینی های ارزان -	صوره الارض ابن حوقل ص ۱۳۸ احسن التقاسیم - بخش اول - ص

۲۸۱ التبصر بالتجاره، ص ۲۰	خورشت های خوشمزه، درخت بلسان که در ایام بهار رشد می کند و در هیچ سرزمینی بدست نمی آید الامصر	
" " " " ص ۱۴۴	نخل و رطب بسیار زیاد	صالحیه
" " " " ص ۱۵۴ احسن التقاسیم بخش اول - ص ۲۸۶	کشتزار - بستان - غلات - عناب - درختان زیاد - میوه - گوسفند - حیوانات وحشی	واحیات
حدودالعالم من الشرق الى الغرب ص ۱۰۲ احسن التقاسیم - بخش اول - ص ۲۸۶	درخت آبنوس - نخل	اخمیم - اشعونین و یلینا
روض المعطار ص ۵۷ حسن التقاسیم - بخش اول - ص ۲۸۶ خطط مقریزی، ج ۱، ص ۳۴۸	گندم زار زیاد - انواع حبوبات - میوه ها - هندوانه - سبزی - سایر سبزیجات - گوشت زیاد از گاو و غزال و بز - نخلستان - فراوانی خرما	اسوان
" " " " ص ۱۳۷ - احسن التقاسیم - ص ۲۸۷ خطط مقریزی، ج ۱ / ۳۱۰-۳۰۹	میوه - ماهی - حبوبات - انگور - خرما - پنیر - شیر گاو	تنیس
سفرنامه ابن بطوطه - جلد اول ص ۲۴-۲۵ احسن التقاسیم - بخش اول - ص ۲۸۷	میوه، درخت موز، گوسفند، پرندگان دریایی زیاد، گاو میش و شهرت شیر آن، ماهی بوری	دمیاط
" " " " " ۲۸	انار زیاد (بعلت فراوانی انار به این لقب اشتهار یافت)	آشمون الرمان
نزه المشتاق، ج ۱، ص ۳۱۹	بطم (درختی همانند پسته از تیره بنه ها و یا سماقی ها که دانه های آن خوشه ای مانند و شبه فلغل است - سرو کوهی - (عر عر) صنوبر زیاد - زراعت و درخت خرما ی زیاد و عسل - مردم این منطقه در تولید عسل مهارت دارند - محصولات خود را به مصر می برند.	هیب
" " " " " ص ۳۲۷	باغات، درختان و میوه های زیاد، غلات، برنج در	فیوم

حد زیاد، حبوبات، کتان	احسن التقاسیم - بخش اول ص ۲۸۶
منیه القائد	مزارع - باغت - خرما بن زیاد - نیکو " " ص ۳۲۹
حمی الکبیر در شرق مصر	باغات، انگور، مزارع نیشکر نزهه المشتاق، ج ۱، ص ۳۲۹
حیوانات وحشی : شیر، فیل، پلنگ، یوز پلنگ، میمون، حیوانی موسوم به سیاه گوش (عناق الارض) عناق یعنی بزغاله، گربه (الزباد : نوعی بوی خوش که از جانوری به نام گربه زیاد گرفته می شود) فرهنگ لاروس، ج ۱، ص ۱۱۱۶ اسب، که شبه غزال است که دارای قیافه زیبا که جلوی سر آن به رنگ طلایی است و عم کوتاه دارد وقتی که صید می‌گردد. از پرندگان : طوطی، کبک، قمری، خروسحشی، باز	خطط مقریزی، ج ۱، ص ۲۴۳
ملوی	نیشکر ملوس به لحاظ مساعد بودن خاک آن معروف است " " ج ۱، ص ۳۵۹
انصا	فراوانی میوه، محصولات زراعی، باغات " " ج ۱، ص ۳۵۹
قرونوط	فراوانی محصولات، بادام صاف شده، عسل تازه، انگور زیاد که شراب و عصاره آن را به مصر می برند المغرب فی ذکر بلاد افریقیه و المغرب، ص ۳
سرت	خرما، باغات، گوشت تازه، فراوانی روغن " " ، ص ۶
اطرابلس	فراوانی میوه، باغات خرما، کثرت نمک " " ، ص ۸
شروس	خرما، فراوانی زیتون، میوه " " ، ص ۹
زلهی - اوجله	فراوانی خرما، کثرت درخت، میوه " " ، ص ۱۲
اریش	فراوانی میوه، خرما، درخت، زراعت المغرب فی ذکر بلادافریقیه والمغرب، ص ۱۳
زفینه	محل تجمع کشتی های صیادی صیدماهی " " ص ۳۳۰
شامیین در میلی ثنوان	مزارع نیشکر، پیاز، خیار، که زراعت خیلر از سایر محصولات بیشتر است، غلات " " ص ۳۳۱
مصر	گلها، الورد، بنفشه، نرجس، ریحان، نیلوفر، " " ص ۲۲۸ - ۲۱۳

خطط مقریزی، ج ۱، ص ۳۳۴ قوانین الدواوین، ص ۲۳۴ - ۲۲۶ " " ، ص ۳۵ - ۲۳۴ قوانین الدواوین، ص ۲۵۸	یاسمن، نسرين، یاس، دربارہ ہر یک از این گلها و رنگ ها آن توضیحات همراه با اشعار در صفحات یاد شده آمده است - خرما، حدود بیسن هزار فدان باغ، فراوانی حیوان (فدان): مقدار زمین زراعتی به مساحت ۱/۳ ۳۳۳۳ قصبه مربع یا ۴۲۰۰ متر مربع که به ۲۴ قیراط با ۵۷۶ سهم تقسیم می شود. (فرهنگ لاروس، جلد دوم، ص ۱۵۶۱)، نارنج، لیمو (لیمو، ترب (فجل)، سیر، بادام سبز، انجیر، انار هندوانه، زرد آلو، عناب، (نق) گلنار (جلنارہ) خرما، بادام، حبوبات و بقولات: بادنجان، شلغم، سنبله، جو، باقلا، خیار (قثاء)، گندم، جو	
خطط مقریزی، ج ۱، ص ۳۳۷	خرما، انگور، زراعت، درخت بلسان، پنبه، درخت زیتون	قریہ تقوی از سرزمین نوبہ کہ از بنادر است و کشتی ها در اینجا پہلو می گیرند
خطط ج ۱، ص ۳۳۴	گندم، ذرت، انجیر، لیمو، بادنجان، خرما، شلغم، برنج	آبادیهای اطراف رودخانه نیل
" " ص ۳۳۱	غلات	منیہ العطاردر ۲۰ میلی جده
" " ص ۳۳۱	غلات	شہر آنتوہی
" " ص ۳۳۲	کثرت غلات و مزارع	جنبر
صورہ الارض ص ۱۳۸	غلات، کتان زیاد، روغن فجل	سختا
" ج ۱، ص ۳۴۳	حیوانات زیاد مانند گاو، گوسفند، میش، شیر، گوشت، پنیر، درخت بلسان، درختان جنگلی (اهلیج) گیاهی از تیره گندمیان که بوی معطر دارد. (الاذخره) درختی که میوه تلخ دارد (حنظل) یا معروف به هندوانه ابوجهل، گیاه درمنه (الشیخ)، درخت بان (گیاهی از تیره بانها که در	بیجہ

	مناطق استوایی رشد می‌کند و بسی دراز و بلند می‌شود این درخت همانند درخت گز نرم و انعطاف پذیر ایت و همیشه قامت بلند و زیبا را به آن تشبیه می‌کنند، برگ‌های آن همانند برگ افاقی و چوب آن نرم ایت، میوه ای همانند لوبیا دارد که از دانه‌های آن روغنی خوشبو گرفته می‌شود (فرهنگ لاروس ج اول، ص ۱۴۲۵) درخت خرما، انگور و انواع گلها	
رشید	مزارع، غلات (گندم، جو) خرما، زیاد، انواع میوه تازه، انواع ماهی از دریای نمک و انواع ماهی نیلی زیاد که صید می‌گردد که بعضا تجارت می‌گردد.	" " ص ۳۴۳
شبر لمنه	گندم، انواع از محصولات غلات	" " ص ۱۳۸
قاهره	گل نرجس، بنفشه، یاسمن، ریحان، هندوانه سبز، خیار، باقلا، سیب، نارنج، لیمو، بادام هندی سبز، انگور، شکوفه بن خرما (الطلع) غوره خرما، پیه درخت خرما (الجمار)، خیار چنار (فقوس) و غوره انگور (حصرم)	قوانین الدواوین، ص ۲۳۴ - ۲۲۶

جداول فوق رونق کشاورزی و اشتغال به کار مردم مصر را در شهرهای یاد شده نشان می‌دهد. چون کشاورزی در افزایش درآمد حکومت و تأمین هزینه‌های زندگی مردم نقش محوری دارد، بدین جهت توجه دولت مردان به امور اراضی و آبیاری زیاد است، شناسائی اراضی مستعد، انتقال آب و حفر ترعه و قنوات از اقدامات اساسی در محور کشاورزی است. مقریزی در الخطط در خصوص اقسام اراضی و نحوه بهره‌گیری مردم از آن مطالب سودمندی را طرح نموده است.^۳ او در اثر یاد شده به ذکر انواع زراعت در مصر پرداخته و اشعار می‌دارد که گندم و جو به عنوان زراعت و محصول مهم در اغلب اراضی کشت می‌شد.^۴ وی محصولات زراعی را به چهار صنف صیفی، شتوی، ربیعی و خریفی تقسیم نمود که در اراضی با توجه مقتضیات جوی کشت می‌گردیدند.^۵

صنعت و تجارت مسلمین در مصر در قرن ۴ و ۵ قمری

افزودن بر رشد و رونق کشاورزی در مصر و محوریت کشاورزی در اقتصاد خانواده و دولت، صنایع نیز از رشد رو به تزاید برخوردار بود. معمولاً صنایع دستی و سنتی وابستگی به محصولات کشاورزی دارند. صنعت نساجی که در قرون پنجم و ششم هجری در مصر شهرت جهانی داشت. ماده اولیه را از کشاورزی خصوصاً کشت پنبه تأمین می‌شد. جدول زیر نقش صنعت در اقتصاد مصر و مدیترانه را نشان می‌دهد.

محل تولید	نوع محصول صنعتی و معدنی	منبع
الکریون	صیادی (صید ماهی)	صورة الارض ابن حوقل ص ۱۴۰
دمی جمول	تولید قند و شکر	" " " ص ۱۴۲
صعید مصر	معدن زبرجد	" " " ص ۱۵۰
ناحیه للبجه	معدن زمرد	" " " ص ۱۵۱
اشمونین	تولید کتان و لباس	" " " ص ۱۵۸
شبروط	تولید شراب عسل به حد زیاد (شراب آن نیز مشهور است)	" " " ص ۱۶۱
البجه	معدن طل	" " " ص ۱۶۲
عین شمس	سنگ رخام	الاستبصار فی عجایب الامصار ص ۸۴
قوص	معدن طلا، معدن زمرد	" " " ص ۸۵
تنیس و دمیاط	بافتن و دوختن لباس (قمیص)، صیادی، تولید جامه های کتانی و مصوف با قیمت بسیار، تولید پارچه های دبیقی - حریری به رنگهای مختلف و مرمر تنیسی (یا حریر تنیسی) که چنین پارچه و لباسی در جای دیگری نیست. قیمت پارچه های تذهیب شده هزار دینار است. کتان از نوع شطا، دبقو و دمیره که قابل رقابت با نوع دمیاطی و تنیسی نیستند.	" " " ص ۸۸-۸۷ حدودالعالم من الشرق الى الغرب ص ۱۰۱ نزهة المشتاق، ج ۱، ص ۳۳۸
دمیره ودنقرا	تولید جامه های کتانی	حدودالعالم من الشرق الى الغرب ص ۱۰۱
الواحات	معدن زمرد، زبرجد	" " " ص ۱۰۲
آبیبار	بافتن پارچه های مرغوب	سفرنامه ابن بطوطه ج ۱ ص ۲۲

" " " " ص ۴۱	تولید کتان که از همه جا به لحاظ مرغوبیت بهتر است	پوش
" " " " ص ۴۲	تولید کتان	دلاص
" " " " ص ۴۲	تولید پارچه های پشمی	بباو بهنسا
" " " " ص ۴۲	تولید شکر، وجود یازده کارگاه شکرریزی	منلوی
سفرنامه ناصر خسرو، ص ۶۵-۶۴ " " " " ص ۶۶	عطاری، (در این شهر از تعداد ده هزار دکان، تعداد صد دکان عطاری بوده است، بافتن قصب (پارچه) رنگی، دوختن عمامه، رقایه و آنچه که زنان پوشند، بافتن پارچه معروف بوقلمون - (جامه ای رنگین است که به وقتی از روز به رنگ دیگری می نماید)، آهنگری، ساختن مقراض، کارد، معماری شتران، نمود زین اسبان	تیس
" " " " ص ۶۴	تولید پارچه های سپید	دمیاط
" " " " ص ۶۷	صنعت کشتی سازی	صالحیه
سفرنامه ناصر خسرو، ص ۶۵-۶۴ احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۸۹ احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۹ التبصره بالتجاره ص ۱۷ التبصره بالتجاره ص ۲۲ نهایه الادب، سفر الاول ص ۳۵۶ قوانین الدواوین ص ۸۱ ترهه المشتاق، ج ۱، ص ۳۲۴ احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۷۸ احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۹۰	ساخت سفالینه، کاسه، قدح، طبق، آبگینه، پوست های با ویژگی های خوش پرورده، نرم، کلفت، بازدارنده - آب، آسترهای سرخ، کفش های همکخت، تولید کتان، تهیه پوست، ساخت خیش، حصیر، تولید روغن فجل و زنبق، پوست، تولید جامه های پشمی و کرکی که تولیدات سایر، بلاد مانند مصر نیست. طبلسان مصری از جمله لباسهایی است که در مقایسه با طبلسان رویان طبرستان و آمل در مقام سوم قرار دارد، تولید پارچه های لطیف، نازک، کاغذ، روغن درخت بلسان (دهن البلسان) معدن زبرحد عالی، معدن زمرد، معدن نفضا (نفت)، معدن زاج سفید (شب)، معدن سنگ مرمر (رخام) شهرت در بافت لباس، معدن طلا، زمرد، و درجای دیگر زمردی به کیفیت و مرغوبیت زمرد مصر نیست، تولید کفش، شمع، قند، رنگ، نخ، اشنان، هرسیه،	مصر
احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص	تولید آرد، نقل است که ۳۶۰ آسیاب دارد	مشتول

۲۸۸		
" " " ص ۲۷۹	تولید روغن، بازار ویژه روغن	محل کبیره
" " " ص ۲۸۰ التبصره بالتجاره ص ۱۵	استخراج سنگ دریایی مو معدن رخام و بکارگیری آن در ساخت منازل، کتان که کتانی به کیفیت کتان اسکندرانی در جای دیگر نیست	اسکندریه
" " " ص ۲۸۸	بافتن پارچه های پشمی بسیار خوب	طی
" " " ص ۲۸۸	تولید فرش و بافتن پرده	بهنه
" " " ص ۲۸۹ و ۲۹۰	کتان خوب	بوصیر قریدی
" " " ص ۲۹۰	لیف بسیا خوب، لنگ، خیش، حصیر، تولید روغن فجل و زنبق، پوست	قفه و تناب
" " " ص ۲۹۸	معدن زر، کان های زاج برای مرکب سازی	فیوم
قوانین الدواوین ص ۸۱	طراز پارچه و بقی و حریر یا کتان که مانند در جای دیگر نیست که قیمت آن صد دینار است.	تنیس و دمباط (و البهنسا)
نزهه المشتاق، ج ۱، ص ۳۳۴	خرید و فروش لباس و کالا در شنبه بازار این محل	دمیس مصر
خطط مقریزی ج ۱ ص ۳۴۱	پارچه موسوم به دندی، مهره، مس	نوبه
خطط مقریزی ج ۱ ص ۳۴۲ خطط مقریزی ج ۱ ص ۳۴۳	معدن زمرد، که زمردی به این کیفیت در جای دیگر دنیا نیست، معادل طلا، مس، هن، سرب، سنگ، مغناطیسی، سولفور آهن (مرقشینا)، زمرد، قیر، سنگ آتش زنه	بجه

تنوع محصولات صنعتی و معدنی همانند محصولات کشاورزی در مصر زیاد بود. تولید چنین محصولات و انتقال آن به بازار مصرف، جمعیت زیادی را به خود مشغول می‌کرد. مشاغل سنتی در تأمین هزینه‌های زندگی نقش اساسی داشت. صنعت در ازدیاد درآمد دولت و اشتغال به کار کثیری از مردم اهمیت بسزایی دارد. کسب مهارت در کارهای صنعتی لازمه اشتغال به کار در این بخش است. صنایع دستی از جمله صنایعی است که در گذر ایام از طریق پدر به فرزندان منتقل می‌گردد. این نوع حرفه گاه توسط تنی چند از اعضای خانواده به اجرا در می‌آید. صدور محصولات صنعتی از مصر به سایر بلاد اسلامی نشانگر موقعیت مصر در اقتصاد مدیترانه است. اندلس در غرب و مصر در جنوب شرقی مدیترانه عرصه فعالیت‌های اقتصادی مسلمین در قرون مذکور بوده است.

افزون بر آنچه که در جدول از صنایع موجود در مصر اشاره گردید، صنایع دیگری نیز وجود داشت که به واسطه آن جمعیت کثیری از مردم به کسب و کار مشغول بودند.

«گویتین» در مقاله ای با عنوان «طرز کار مردم اطراف مدیترانه در دوره شکوفایی قرون وسطی» به بررسی حرفه و فن در مصر می‌پردازد.^۶ این مقاله که بر پایه مطالعات اسناد و مدارک موجود در «گنزه» تدوین گردید به مشاغل صنعتی اشاره می‌کند. «گویتین» می‌نویسد: با بررسی اسناد و گزارش‌های «گنزه» معلوم گردید که دویست و شصت و پنج هنر و حرفه وجود داشت.^۷ البته وی اذعان دارد که همه این حرفه‌ها را نتوانسته است شناسایی و معرفی نماید. «گویتین» در تحقیقات خویش در زمینه صنایع، به موارد زیر اشاره می‌کند: صنایع کفاشی، چرم سازی، زین سازی، ظرف سازی، نجاری، اره کشی چوب، جعبه سازی، قفسه سازی، خراطی، قفل سازی، رنگرزی، آهنگری و تولید چاقو، ملاقه، قاشق، انبر، قلاب، تیغ، سوزن. وی می‌گوید: چرمسازان، انواع مختلفی از کالاهای مورد نیاز را می‌ساختند و حتی چرم مشاغل متعددی را به وجود می‌آورد مانند تهیه زیر استکانی که ظرف روی میز تکان نخورد، تهیه این کالا نیز یک حرفه محسوب می‌گردید.^۸ صنعت قفل سازی بسیار حائز اهمیت بود. تا آنجا که سلامت مال و حفاظت زنان را به وجود این صنعت تضمین می‌کردند.^۹

گویتین می‌گوید: بسیاری از مشاغل آن دوره در اقتصاد امروزی کاربرد دارد.^{۱۰} تهیه جوهر و «توتیا» برای آرایش عروس نیز از حرفه‌های مهم به حساب می‌آمد.^{۱۱} خاک اره ممکن است امروزه ارزش چندانی نداشته باشد اما در قرون میانه اسلامی این ماده، به عوض ماسه بکار می‌رفت و خرید و فروش این ماده نیازمندی‌های یک خانواده را رفع می‌کرد.

تحقیقات «گویتین» نشان می‌دهد که مردم در این دوره به طرق مختلف برای تأمین نیازهای زندگی در تکاپو و تلاش بودند. صنعت نیز در اشتغال مردم بسیار کارساز و تعیین کننده بود. صنایعی که معرفی گردید هر یک عده‌ای را به کار مشغول می‌کرد. صنایع چوب براحتی نقش بسیار موثر در بکارگیری صدها نفر داشت. حرفه‌هایی که از چوب بوجود

می‌آید مانند اره کشی، نجاری، قفسه سازی، جعبه سازی، ساختمان سازی و غیره نشانگر نقش صنعت در ایجاد اشتغال برای مردم بود. صنایع موجود در مصر در هر دوره تاریخی توسط مردم حفظ گردید و نسل بعد نسل برای تأمین نیازهای زندگی به راه خود ادامه داد. مسلمین در مصر در دوره‌های متعدد از هنگام فتح تا زمان حاکمیت فاطمیان در بهره‌گیری از صنایع و یادگیری آن کوشا بودند.

قبطی‌ها که با ورود اسلام، مسلمان شدند در کنار اعراب مسلمان به تعلیم حرفه و مشاغل پرداختند و مسلمین با فراگیری دانش و مهارت حرفه‌ها به توسعه آن ادامه دادند. البته همان طوری که در جدول آمده است، جغرافیدانان مسلمان نیز تا حدود زیادی به صنعت مصر در دوره اسلامی پرداخته‌اند و براحتی می‌توان به جایگاه صنعت اقتصاد مصر و مدیترانه واقف گردید.

شایان ذکر است که در اسناد «گزه» به نقش یهودیان در اقتصاد مصر و مدیترانه اشاره شده است و «گویتین» در خصوص انجمن یهودیان و فعالیت‌های آنان، میزان عواید و مخارج و حرفه‌هایی که بدان مشغول بودند مطالبی را بیان نموده است.^{۱۲}

رکن سوم اقتصاد مصر و مدیترانه جنوبی، تجارت بود. اقتصاد تجاری مصر متأثر از وضعیت رو به رشد کشاورزی و صنعتی سرزمین مصر بوده است. در بررسی اجمالی، روشن گردید که مصر از موقعیت کشاورزی و صنعتی بسیار مناسب و سودآوری بهره‌مند است. تنوع بازار در شهرهای مختلف و تعدد کالا و محصولات کشاورزی و صنعتی، دلیل بر رونق و پیشرفت اقتصاد زراعی و صنعتی در مصر است. قدر مسلم اقتصاد مدیترانه بدون وجود موقعیت اقتصادی مصر دچار رکود می‌گردید. بنادر تجاری مصر مانند رشید، دمياط، اسکندریه، در نقل و انتقال کالا، نقش استراتژیک داشتند. راه‌های تجاری منتهی به این بنادر با غرب و شرق و شمال مدیترانه مرتبط بودند. محصولاتی که از این طریق وارد مصر می‌گردید و یا محصولاتی که از مصر صادر و به سایر سرزمین‌های اسلامی و غیراسلامی انتقال می‌یافت در جدول زیر آمده است.

صادرات به :	کالاهایی که از مصر به سایر سرزمین‌ها صادر می‌گردید	منبع
ایران	پارچه (قصب رنگین)، ترمس (نوعی میوه)	سفرنامه ناصر خسرو ص ۶۴ احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۷۸
روم	پارچه (قصب بوقلمون)	سفرنامه ناصر خسرو ص ۶۵
حجاز	آرد و کعک (نان کاک)	احسن التقاسیم مقدسی، بخش اول ص ۲۷۸
سرزمینهای اسلامی و غیر اسلامی	پوست های خوش پرورده، نرم و کلفت و باز دارنده آب، آسترهای سرخ، کفش های هم لخت و مثلث، برنج، پشم، خرما، سرکه، حبوبات، پارچه های رنگین، حصی، کتان، روغن فجل، موز، جمیز (شبه انجیر)	" " " " ص ۲۹۱
شام، روم	ماهی بوری از شهر دمیاط	سفرنامه ابن بطوطه، جلد اول، ص ۲۲
شام، عراق	پارچه های مرغوب که در ایبار بافته می شود	" " " " ص ۲۵
آفریقا (مراکش)	کتان از شهر بوش	" " " " ص ۴۱
آفریقا	کتان از شهر دلاص	" " " " ص ۴۲
اسپانیا	کتان، مروارید، چوب سرخ، داروهای شرقی	میراث اسپانیایی مسلمان ص ۲۷۴
نوبه	گوشت گاو، بز و آهو، از آسوان	روض المطار ص ۵۷
سایر بلاد	زمرد از آسوان	روض المطار ص ۸۵
سایر بلاد	ابزار و آلات آهنی مانند کارد، ناخن پیرای، سوزن، شمشیر	جغرافیای تاریخی حافظ ابرو، جلد اول ، ص ۳۰۲
شامات، سسیل و مرزهای غربی	چوب صنوبر از حصن تنیات نزدیک به اسکندریه	تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، جلد اول، ص ۴۸۷

واردات از :	محصولاتی که از سرزمینهای اسلامی و غیر اسلامی وارد مصر می گردید	منبع
خارج از مصر	حبوبات، ماهی، فرما، طلا، عاج	احسن التقاسیم ج ۱، ص ۲۷۰ البلدان یعقوبی، ص ۱۱۴
نوبه	مهره، شانه، بسد، ارزان، گندم سیاه	سفرنامه ناصر خسرو، ص ۶۸
سیسیل	کتان باریک، تفصیلهای با علم و اموال دیگر	البلدان یعقوبی، ص ۷۳
مغرب، یمن، روم، نوبه و بشه و صقلاب	برده	سفرنامه ناصر خسرو ص ۸۴
مغرب	درخت بلسان، درختی است که در دیگر جاها نباشد و آن را هر چند تخم هست اما هرکجا می کارند نمی روید، و اگر می روید روغن حاصل نمی شود، و درخت آن چون درخت مورد است که چون بالغ می شود شاخهای آن را به تیغی خسته می کنند و شیشه ای بر هر موضعی می بندند تا این دهنوت - همچنانکه صمغ - از آنجا بیرون می آید. چون دهن تمام بیرون آید درخت خشک می شود. و چوب آن را باغبانان به شهر می آورند و بفروشد. وی را پوستی سطر باشد که چون از آنجا باز می کنند و می خورند، طعم لوز دارد و از بیخ آن درخت سال دیگر شاخها بر می آید و همان عمل با آن می کنند	سفرنامه ناصر خسرو ص ۸۸
زنگبار	بلور سخت نیکو که در سوق القنادیل قاهره به فروش می رسید. در این بازار افزون بر بلور، هر ظرایف که درعالم باشد آنجا یافت شود، صندوقچه، شانه، دسته کارد، مانند بلور به فروش می رسید.	" " " " ص ۹۲
حیشه	دندان فیل، که بسیار بود و زیادت از دویست من	" " " " ص ۹۲
شام	پوست گاو برای تهیه چرم نعلینی، مرغ خانگی که نیک بزرگ باشد	" " " " ص ۹۲
حیشه، زنگبار	برنج دمشقی	" " " " ص ۹۴
یمن	کالاهای وارده از این مناطق در بندر عیدآب که باجگاه نامیده می شود و متعلق به سلطان مصر است بر اشتران سوار نموده تا اسوان آورده و از اینجا با کشتی در نیل به مصر منتقل می نمایند	" " " " ص ۱۱۳
جزایر دریای قلم	روغن، کشک، گاو، گوسفند	" " " " ص ۱۱۵

جداول طراحی شده، دورنمایی از میزان واردات و صادرات مصر را در قرن مورد مطالعه نشان می‌دهد. حجم مبادلات کالا از مصر به سایر کشورها در مقابل ورود کالا به مصر بیشتر است زیرا که وجود منابع داخلی و تأمین نیازمندی‌ها، مصر را در جایگاه صدور کالا قرار داده است. جداول فوق صرفاً به صادرات و واردات کالا اشاره دارد، در صورتی که در سرزمین مصر کالاهای متعددی تولید و به قاهره و شهرها ارسال می‌گردید.

تجارت داخلی سرزمین مصر و شناسایی شهرها و کالاهای تولیدی در آن، فصل مهمی در اقتصاد مصر است که ضرورت بحث آن در این رساله نیست. اما ذکر این نکته ضروری است که تعدد بازار در شهرهای مصر نشان از فعالیت‌های اقتصادی و رونق کسب و کار در این سرزمین دارد. معمولاً تجارت زمانی رونق می‌یابد که بازار فروش وجود داشته باشد. ناصر خسرو می‌نویسد: در قاهره بازاری است که آن را «سوق القنادیل» می‌نامند و در سایر سرزمین‌ها چنین بازاری نیست. هر ظرایف که در عالم باشد نیز در آنجا یافت شود.^{۱۳}

ابن بطوطه در سفرنامه خود در همین زمینه اشاره دارد که: مسافر مجبور نیست با خود توشه بردارد، زیرا هر وقت بخواهد می‌تواند در ساحل پیاده شود و نیازمندی‌های خود را از آبدست و خرید توشه و جز آن برآورد.^{۱۴} وی در خصوص بازار در مصر می‌گوید: بازارها از اسکندریه تا قاهره و از آنجا تا اسوان در مصر علیا بهم پیوسته است.^{۱۵}

طبیعی است که رونق تجاری مصر در هر دوره تاریخی رابطه مستقیم و منطقی با بازار دارد. در قرون مورد مطالعه در حوضه مدیترانه، خصوصاً مصر تعدد و تنوع بازار، دلیل روشن بر رونق اقتصادی، بویژه اقتصاد تجاری است. مقدسی در این باب می‌نویسد:^{۱۶} فسطاط مرکز مصر و زاینده بغداد و اسلام و تجارتخانه ملت‌ها و مهم‌تر از مدینه اسلام است. انبار مغرب و بارانداز مشرق، رونق بخش حج است.

در میان شهرها پرجمعیت‌تر از آن نیست. تجارتخانه‌های شگفت و بازارهایی با درآمدهای نیکو دارد و بندری پر کشتی تراز آن نباشد... وی در بخشی دیگر اذعان می‌نماید که کشتی‌ها از چین و روم به فسطاط می‌آیند.^{۱۷}

همین طور برای اهمیت بازار و تجارت و تجارت در فسطاط داستانی را از حضور خود در کرانه فسطاط و دیدن کشتی‌های زیاد نقل می‌کند و اظهار می‌دارد که:^{۱۸}

«روزی من در کنار کرانه می‌رفتم و از بسیاری کشتی‌های رونده و لنگر انداخته در شگفت می‌بودم. یکی از مردم از من پرسید از کجا هستی؟ گفتم: از بیت‌المقدس. گفت: ای سرور من بتو بگویم: کشتی‌هایی که در این کرانه هستند با آنچه از آنها به بندرهای دیگر رفته‌اند، آن اندازه‌اند که هر گاه به شهر شما بروند می‌توانند همه مردم آن را با ابزارشان و دیگر وسایل، حتی چوب و آجر شهر را بار کنند و ببرند.»

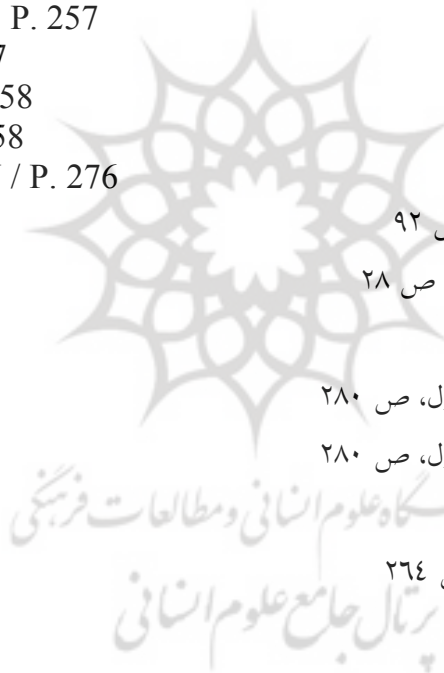
توضیحات شاهدان عینی مانند مقدسی و ناصر خسرو و ابن بطوطه از مصر در باب بازار و تجارت و آمد و رفت تجار حکایت از این دارد که در قرون مورد مطالعه، وضعیت اقتصادی مصر بسیار خوب و پر درآمد بوده و در اقتصاد مدیترانه سهم مهمی داشته است. ورود کشتی‌های چینی و رومی و ارتباطات تجاری مصر با دولت شهرهای ایتالیایی خصوصا شهرهای «پیزا» و «آمالفی»،^{۱۹} نشان از جایگاه مهم اقتصادی مصر در مدیترانه دارد.

نتیجه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که مصر در حوضه مدیترانه از موقعیت اقتصادی بسیار سودده بهره‌مند است. گزارش سیاحان و شاهدان عینی در قرون ۴ و ۵ هجری دلیل بارز بر این ادعاست. جداول مندرج در مقاله در خصوص محصولات زراعی - دامی - صنعتی و میزان و حجم صادرات و واردات کالاها نشانگر رونق این سه رکن اقتصادی در مصر است. ورود مسلمین بر این حوضه و آگاهی از روند کشت و کار و آموختن فنون صنعتی و سایر حرف توانست فرصت اقتصادی پربثیری را برای آنها بوجود آورد. توسعه و رونق اقتصادی مصر در قرون یاد شده صرفاً مربوط به موقعیت طبیعی و اقلیمی مصر نیست بلکه قابلیت‌های مسلمین و دولت‌های اسلامی در این حوضه نیز نقش بسیار کارا در شکوفایی اقتصادی مصر و مدیترانه داشته است. دولت‌های فاطمی - طولونی نیز در گسترش فعالیت‌های مسلمین در عرصه اقتصادی به نسبت سایر دولت‌ها نقش بالنده و پربثیری را داشتند.

یادداشت‌ها

- ۱- مقریزی، اغاثه الامه، الطبع الثانی، ص ۷۲-۷۳
- ۲- ایمن فواد سید، الدوله الفاطمیه فی مصر، ص ۴۶۷
- ۳- مقریزی، خطط، ج ۱، ص ۱۷۹
- ۴- همان منبع، ص ۱۷۹
- ۵- همان منبع، ص ۱۷۹
- 6- S. D. GOITEIN, studies in Islamic history and institutions ,
leiden, 1968 , p. 255
- 7- I bid / p/P. 256
- 8- Goitein , p. P. 257
- 9- I bid,P. 257
- 10 - I bid,P. 258
- 11- I bid,P. 258
- 12- GOITEIN / P. 276
- ۱۳- سفرنامه ناصر خسرو، ص ۹۲
- ۱۴- سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۲۸
- ۱۵- همان منبع، ص ۲۸
- ۱۶- احسن التقاسیم، بخش اول، ص ۲۸۰
- ۱۷- احسن التقاسیم، بخش اول، ص ۲۸۰
- ۱۸- همان منبع، ص ۲۸
- ۱۹- تاریخ اسلام کمبریج، ص ۲۶۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ۱- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم: سفرنامه، ترجمه محمد علی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸، ج ۱.
- ۲- جاحظ، عمر بن بحرین محبوب: التبصره بالتجاره؛ بی تا. بی جا.
- ۳- جمعی از نویسندگان: تاریخ اسلام؛ ترجمه احمد آرام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- ۴- جیوسی، سلمی خضرا: میراث اسپانیای مسلمان؛ گروه ترجمه زبان های اروپایی، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰، ج دوم.
- ۵- حدود العالم من المشرق الى المغرب؛ تصحیح سید جلال الدین طهرانی، مطبعه مجلس، ۱۳۵۲.
- ۶- حمیری، محمد بن عبدالمنعم: الروض المعطار فی خبر الاقطار؛ حقه احسان عباس، بیروت: مکتبه لبنان، ۱۹۸۴ م، الطبعة الثانية.
- ۷- خوافی مشهور به حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله: جغرافیای تاریخی حافظ ابرو؛ تصحیح صادق سجادی، انتشارات بنیان، ۱۳۷۵، چاپ اول.
- ۸- ابن حوقل النصیبی، ابوالقاسم: صوره الارض، لیدن، ۱۹۳۸ م، الطبعة الثانية.
- ۹- ادریسی، ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن ادریسی حموی: نزهة المشتاق فی اختراق الافاق، مکتبه الثقافه الدینیة، ۱۴۱۴ هـ، ج ۱ و ۲.
- ۱۰- الاستبصار فی عجایب الامصار، نشر و تعلیق سعد زغلول عبدالحمید، بغداد: دارالشوون الثقافیه العامه، بی تا.
- ۱۱- البکری، ابو عبدالله بن عبدالعزیز: المغرب فی ذکر بلاد افریقیه و المغرب، دار الكتاب الاسلامی، ۱۹۶۵ م.
- ۱۲- ابن ممتی. اسعد: قوانین الدواوین، جمعه و حقه، عزیز سوریال عطیه، مکتبه مدبولی، قاهره، ۱۴۱۱ هـ.
- ۱۳- سیوطی، جلال الدین: حسن المحاضره فی اخبار مصر و قاهره، بی تا، ج ۱.
- ۱۴- فواد سید، ایمن: الدوله الفاطمیة فی مصر؛ الدار المصریة اللبنانیة، ۱۴۲۰ هـ، الطبعة الثانية.

- ۱۵- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی: احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم؛ ترجمه علینقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱، بخش اول
- ۱۶- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی: اغاثه الامه بکشف الغمه؛ قام علی نشره محمد مصطفی زیاده و جمال الدین الشیال، قاهره: مطبعه لنجه التالیف و الترجمه و النشر، ۱۹۷۵، طبعه ثانیه.
- ۱۷- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی بن القادر بن محمد: خطط المقریزیه؛ لبنان: مکتبه احیاء المعلوم، بی تا، ج ۱.
- ۱۸- متز، آدام: تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری؛ ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر، ۱۳۶۴، چاپ دوم، ج ۲.
- ۱۹- ناصر خسرو: سفرنامه؛ بکوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۵۷، چاپ ۶.
- ۲۰- نویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب: نهایه الارب فی فنون الادب - الارب؛ مطبعه دارالکتب المصریه القاهره، ۱۳۴۲هـ، السفر الاول.
- ۲۱- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، الیلدان؛ ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.